

2. VON S OTRAVOU!

„V slovenskom štáte vyšlo dovedna 3 927 knižných jednotiek, z ktorých najviac pripadá na krásnu prózu. (...) Celkove vyšlo za päť rokov priemerne každý deň 2 knihy,“ hlásala vládna propaganda z generálneho sekretariátu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) v poslednej fáze vojnového režimu v roku 1944³⁰ a ľudácki propagandisti to od pádu režimu v exile nesčíslelnekrát šperkovali tvrdeniami typu: „Tvorivý duch národa pustil sa do kolosálnej činnosti a utvoril obdivuhodné formy života (...) kultúrneho.“³¹ Obdivovatelia režimu tieto tvrdenia dodnes recyklujú a rozvádzajú: tak sa dá dozvedieť o „nevidanom náraste publikačnej činnosti“, keď kultúra „sa utešene rozvíjala vo všetkých smeroch“³², inštitúciami a umelcami, ktorí „dokázali úspešne presadzovať vlastnú, nezávislú koncepciu rozvoja slovenskej kultúry“³³, veď „atmosféra SR bola prajná pre rozvíjanie (...) národno-kultúrnej práce“³⁴

Obhajcovia režimu zamlčujú, aké literárne diela vychádzali a smeli vychádzať, takisto ako sa obchádzajú čierne zoznamy zakázaných titulov a autorov vyradovaných zo slovenských knižníc. Tie sa, povedané dobovým slovníkom, „čistili“.

Na dokreslenie reálneho charakteru režimu v období 1939–1945 je dôležité priblížiť aj prostredie, v akom sa nachádzala literatúra, v akom tvorili umelci. Tak ako v iných oblastiach, aj v zásahoch proti umeniu a kultúre, zvlášť literatúre, našli predstavitelia vojnového režimu inšpiráciu u nacistov. V Nemecku už v máji 1933 vystúpil neúspešný literát a šéf nacistickej propagandy Joseph Goebbels, údajne po hádke s pani Goebbelsovou, s podráždeným paličským prejavom: „Robíte správne, v tejto polnočnej hodine odovzdať plameňom zlého ducha minulosti je silný, veľký a symbolický skutok“ – po ktorom sfanatizovaní študenti hádzali na hranice poliate benzínom výkvet literatúry. Prvé nacistické

30 JÁNSKY, L. M. (zost.): *Slovenská duchovná tvorba 1939–1944*. Bratislava: Generálny sekretariát HSLS, 1944.

31 ŽATKO, Ernest: *Slovenská duchovná tvorba za SR*. In: ŠPRINC, Mikuláš (ed.): *Slovenská republika 1939–1949*. Whiting: Ján J. Lach, 1949.

32 LACKO, Martin: *Slovenská republika 1939–1945*. Bratislava: Perfekt a Ústav pamäti národa, 2008.

33 MAGDOLENOVÁ, Anna: *Slovenská kultúra v rokoch 1939–1945*. In: BOBÁK, Ján: *Slovenská republika 1939–1945*. Martin: Matica slovenská, 2000.

34 Heslo Cíger Hronský (autor hesla L. Čúzy). MIKULA, Valér a kol.: *Slovník slovenských spisovateľov*. Praha: Libri, 1999.

Spisovatelia pri podpisovaní kníh pred Vianocami v roku 1939, v hornom rade zľava Tido J. Gašpar, Jožo Nižnánsky, Matúš Kavec, v dolnom rade Emil B. Lukáč, Margita Figuli, Ľudo Ondrejov. Slovenskí spisovatelia pri podpisovaní svojich kníh. Nový svet, 23. 12. 1939.

zoznamy obsahovali dvanásť zakázaných autorov, potom počet narástol na 171, v roku 1935 ich rozšírila Stranícka komora pre ríšske písomníctvo na 524 autorov a odhady historikov hovoria napokon o 18-tisícoch rôznych titulov spálených počas nacistizmu; len v Protektoráte Čechy a Morava zničili 2 milióny kníh, v Poľsku 15 miliónov. Proces, ktorý viedol v Európe k hromadnému ničeniu kníh uprostred takzvaného storočia pokroku, nazval venezuelský znalec Fernando Báez vo svojom diele o ničení kníh pojmom bibliokaust. Parafrázoval pritom slová Heinricha Heineho z roku 1821, že tam, kde sa pália knihy, sa nakoniec pália aj ľudia. „Od horiacich hraníc s knihami viedla priama cesta ku kremačným peciam,“ konštatuje Báez.³⁵

V domácich podmienkach sa z nacionalistických a konzervatívnych kruhov v ľudáckej tlači už v 30. rokoch objavovali hlasy volajúce po usmernení kultúry. Prekážali diela moderného umenia aj zásadné tituly svetovej spisby, no čoskoro po podpálení hraníc s knihami v Nemecku zaznela reflexia aj na Slovensku. Voči próze jedného z najpodnetnejších autorov poprevratového

35 BÁEZ, Fernando: *Obecné dějiny ničení knih*. Brno: Host, 2012.

Zakázané knihy
na zozname
Ministerstva
školsťva
a národnej
osvety z mája
1939.
Obežník číslo
I./41-1939.
Slovenský
národný archív,
fond Úrad
predsedníctva
vlády, kartón
9/A.

Slovenska Gejzu Vámoša vtedy v tlači zaútočil pod titulkom Bastardná literatúra Peter Prídavok, už v 20. rokoch redaktor a majiteľ týždenníka neskôr rozpustenej fašistickej Rodobrany a následne redaktor novín HSL'S Slovák: „V tejto Vámošovej rádoby písanine je toľko triviálnosti a oplzlosti, že ju nijako nemôžeme považovať za hodnotnú literatúru, a rozhodne ohradzujeme sa proti tomu, aby takéto svinstvá boli verejnosti servírované dokonca ako plody slovenskej literatúry. Na takýchto spisovateľov bude musieť raz prísť poriadny slovenský Goebbels!“³⁶ Peter Prídavok neskôr rozšíril útok o výrazy ako „prasaciny“ a „básnické exkrementy“, no Vámoša sa zastal v tlači E. B. Lukáč, ktorý sa pozastavil nad tým, že útok vyšiel na stránkach magazínu Nový svet redigovanom J. T. Gašparom a Zuzkou Zguriškou: „Že sa papier nečervená!“ V liste Vámošovi Lukáč ešte poznamenal: „Tu nešlo o Teba a Tvoju novelu, tu šlo o to, že volá sa po metódach à la Goebbels.“³⁷

Dlhoročné tendencie sa reálne prejavili po devastácii pluralitnej spoločnosti a vzniku vojnového Slovenského štátu. Postup ľudákov v nastolenom režime nebol nový, naopak, bol neoriginálny. Snaha mať pod kontrolou knižný trh, literatúru a jednotlivé tituly bola a je vlastná mnohým režimom a ideológiám. V slovenskej verzii fašizmu sa však aj v tejto oblasti prejavil jeho podstatný rys a od nacistickej či dávnejšej inkvizičnej praxe sa výsledok líšil v miere nespôsobilosti, živelnosti, primitivite, hulvátstve a nesystematickosti.

36 (ok): *Bastardná literatúra*. In: Nový svet, roč. 8, č. 13/1933.

37 BARBORÍK, Vladimír: *Prozaik Gejza Vámoš*. Bratislava: Slovak Academic Press, 2006.

O symbolickom prepojení oboch procesov – holokaustu a bibliokaustu – svedčí už úvodné dejstvo z jesene 1938, keď na príkaz vtedajšieho predsedu autonómnej vlády Jozefa Tisa prvýkrát vyviezli niekoľko tisíc Židov z krajiny na hraničné územie s Maďarskom. Deň predtým, ako vydal Tiso 4. novembra 1938 príkaz na tieto perzekúcie, ľudáci v Bratislave tajne uhostili Adolfa Eichmanna, aby im pomohol radami v antisemitskej politike a na prípravách deportácií³⁸ – v rovnakej dobe žiadala autonómna vláda nacistov nielen o vyslanie experta na Židov, ale aj o „očistu“ knižníc.³⁹ Ako vyplýva z tajnej správy nastickej spravodajskej služby Sicherheitsdienst z 18. októbra 1938 „Slovenská vláda (...) prostredníctvom nášho sprostredkovateľa nás požiadala, aby sme jej poskytli odborníka na slobodomurársku problematiku (...) Ďalej žiada o vyslanie odborníka na židovskú otázku (...) a požiadala nás napr. o očistu verejných knižníc za pomoci odborníka na túto oblasť.“ Podľa nacistov sa slovenská strana súčasne pochválila: „Len za posledné dni sa v Bratislave predalo 160 kusov vodcovej knihy *Mein Kampf*. (...) Úzky kontakt s nami nadviazala [= slovenská vláda] aj v oblasti propagandy.“⁴⁰

Súbežne s tajnými rokovaniami, akých podnikali ľudáci kolaboranti počas autonómie s nacistami desiatky⁴¹, zaznelo už v novembri 1938 volanie po čistkách v literatúre v denníku *Slovák*. Odkrývalo, že nešlo len o politický, ale aj ideologický boj a snahu presadiť fundamentalistické, šovinistické a antidemokratické videnie: „Zrevidujte všetky verejné a školské knižnice! (...) Verejné a školské knižnice futrovali knihami, ktoré vzbudzovali verejné pohoršenie statočných Slovákov. (...) Keď teraz svoje slovenské veci spravujeme si sami, tu je najvyšší čas, aby kompetentní ľudia všetky obecné, verejné a školské knižnice dôkladne zrevidovali a vyčistili od plodov slobodomurársko-marksistickej spoločnosti. V knižniciach bude celá fúra tejto otravy. Von s otravou! Preč s každou knihou, ktorá nám upomína na zvrhlý režim a ktorá uráža naše slovensko-kresťanské presvedčenie. (...) Len dobré slovenské knihy môžu slúžiť nám a celému národu.“⁴² Na začiatku roku 1939 to následne pripomenul

38 NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov: Universum, 1999.

39 SCHVARC, Michal: *Inštrument nastickej politiky*. In: *História*, č. 5-6/2009.

40 List náčelníka SD-Donau F. W. Stahleckera SD-Ausland Heinz Jostovi o modalitách spravodajského pokrytia Slovenska zo strany SD 18. 10. 1938. In: SCHVARC, Michal, HOLÁK, Martin, SCHRIFFL, David: „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. *Dokumenty I*. Bratislava: Ústav pamäti národa, SNM, Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2008.

41 HOENSCH, Jörg K.: *Slovensko a Hitlerova východná politika*. Bratislava: Veda, 2001.

42 J. K.: *Zrevidujte všetky verejné a školské knižnice!* In: *Slovák*, 27. 11. 1938, s. 11.

dseda vlády Dr. Vojtech Tuka v rozhovore s literárnym kritikom J. E. om. Kritik J. E. Bor vydal v minulých dňoch cennú knihu o Dr. Tukovi.

Popri zakazovaných tituloch boli aj povinné a odporúčané, takým bola napríklad oslavná monografia o Vojtechovi Tukovi z pera katolíckeho literárneho kritika Jána E. Bora. Nový svet, 4. 1. 1941.

autonomistický časopis *Nástup*, okolo ktorého sa združovali ľudácki radikáli a budúci čelní politici: „Táto nevybavená akta leží už celé štyri mesiace a rátať ďalšie, len aby nám prsty postačili. Vieme veľmi dobre, akým brakom sú naplnené naše učiteľské, žiakovské a obecné knižnice.“⁴³

Nešlo len o stranícku líniu: toto čistenie malo na Slovensku hlboké korene v tradičnom konzervativizme, mravokárstve a skostnatenosti. Ako pripomínal v roku 1930 literárny kritik Alexander Matuška, už pred rokmi stačilo, že báťuška Vajanský zrukol svoje „nie“ a Flaubertov román *Pani Bovaryová* u nás skrátka nevyšiel.⁴⁴ Vo vojnovom režime sa dokázali presadiť aj jezuitské snahy, aby sa uprostred 20. storočia na školách vedľa Tisovho portrétu a osláv Hlinkových a Hitlerových narodenín vyučovalo biblické modelovanie človeka

43 (Sr): *Hľadá sa Koniáš*. In: *Nástup*, roč. VII., č. 8.

44 MATUŠKA, Alexander: *Hra na fujaru a pokrok*. In: *O duchovnom kolaborantstve*. Bratislava: Marenčin PT, 2015.

z hlíny, a pochopiteľne, aj akékoľvek moderné umelecké prejavy sa vnímali s krajinou nevôľou. Istotu v literatúre poskytovali dedinské témy, zbožnosť ľudu, prázdne hromženie a starosť o rodnú hrudu. Už počas autonómie prišlo z tohto prostredia aj memorandum učiteľov náboženstva nazvané príznačne *Nástup nového ducha*, ktoré verejne žiadalo nielen povinné vyučovanie tohto predmetu a jeho výsostné postavenie v rámci výučby, ale súčasne „aby boli vyčistené všetky školy (...) od všetkých rušivých a škodlivých vecí v mene falošného pokroku.“ Problém bol aj so „spôsobom podávania dejepisu“ a odmietali aj „náboženstvo urážajúce knihy v žiackych knihovniach, tendenčné obrazy a iné vyučovacie pomôcky (...) i rôzne neslovenské a protináboženské, často i nemravné časopisy a knihy.“⁴⁵

Popri konzervativizme bola druhým nezanedbateľným pilierom „správna národná“ výchova zo strany nacionalistov. Čistiť sa hotovali aj maticári. Spisovateľ a tajomník Matice slovenskej (MS) Jozef Cíger Hronský písal iniciatívne už v januári 1939 predsedovi autonómnej vlády J. Tisovi: „O tej očiste hovorili sme v Matici slovenskej už aj predtým dosť a často (...) uvažovali sme v Matici slovenskej tak, že očistu v slovenských knižniciach Matica slovenská môže uskutočniť hneď a razom a nemusí to byť zdĺhavá, nekonečná procedúra, ktorú ani nebude mať kto robiť a nebude mať konca.“ Hronský bol optimista a veril, že „očista“ knižníc by do jesene 1939 mohla byť vybavená. V liste Tisovi výslovne podčiarkol slová: „V našich obecných knižniciach máme čo čistiť a malo by sa čistiť čo najskôr, lebo na niektoré miesta naznášalo sa priam duchovné smetisko.“⁴⁶

Zakrátko po vyhlásení Slovenského štátu boli takéto volania vyslyšané. Výnos Ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO) z 25. mája 1939 uvádzal: „Predmet: Soznam kníh, ktoré treba vylúčiť zo slovenských verejných knižníc.“⁴⁷ Dokument adresovaný Predsedníctvu vlády obsahuje aj podpis literáta Tida J. Gašpara, ktorý tam vtedy pôsobil, spoločne s poznámkou a nečitateľným podpisom: „Dať do novín správu, že revízia knižníc sa vykonala a ako!“ a ďalšou poznámkou, že informácia sa zverejnila prostredníctvom vtedajšej agentúry Slovenská tlačová kancelária (STK). Súčasťou výnosu bol obežník, ktorý obsahoval súpis diel, ktoré musia byť „zo všetkých slovenských verejných knižníc (...) okamžitou platnosťou vylúčené (...) bezpodmienečne do

45 *Nástup nového ducha*. In: Slováč, 20. 10. 1938, s. 3.

46 J. Cíger Hronský ministerskému predsedovi 10. 1. 1939. Slovenská národná knižnica – Literárny archív (ďalej SNK LA), sign. 109 C 31.

47 MŠaNO Predsedníctvu vlády 25. 5. 1939. Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), kartón 9/A.

Zoznamy kníh, ktoré sa vyradzovali z knižníc, sa zverejňovali v dobovej tlači, dokument Ministerstva školstva a národnej osvety adresovaný Predsedníctvu vlády obsahuje aj podpis literáta Tida J. Gašpara. MŠANO Predsedníctvu vlády 25. 5. 1939. Slovenský národný archív, fond Úrad predsedníctva vlády, kartón 9/A.

10. júna 1939.⁴⁸ Vyradené knihy mali putovať do MS a menovali napríklad diela Hany Gregorovej, Il'ju Erenburga, Petra Jilemnického, Fraňa Kráľa, Laca Novomeského, Jána Poničana, Ela Šándora či romány Gejzu Vámoša, ale napríklad aj sociálno-kritickú knihu o bedači v bratislavskom Dornkappli (dnešnej Trnávke) či neškodnú knihu židovských legiend. Popri beletrii obsahuje zoznam aj diela, ktoré sa „týkajú slovenských vecí“, od politických oponentov Edvarda Beneša, Ivana Dérera, Milana Hodžu, Vavra Šrobára, ale napríklad aj knihu literárneho historika a slovakistu Františka Frýdeckého Čechy a Slovensko v zrcadle literárném či knihy rektora Univerzity Komenského Alberta Pražáka o dejinách slovenčiny. Noviny Gardista, ktoré „boli na stráži“, o tom referovali v článku zo septembra 1939 a menovali literárne diela spisovateľov, ktoré sú „svojím obsahom nezodpovedajúce, resp. protiviace sa duchu samobytného slovenského národa v samostatnej Slovenskej republike.“⁴⁹

48 Obežník číslo I./41-1939. Tamtiež.

49 Soznam kníh. In: Gardista, 30. 9. 1939, s. 12.